

Əsrə bərabər 23 ay...

Cümhuriyyət bayramımız mübarək!

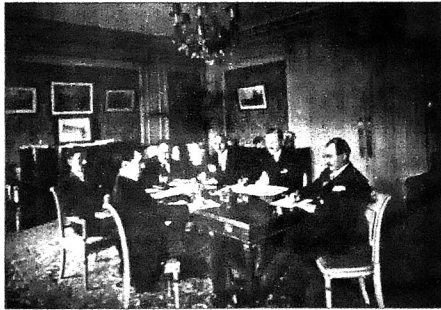
sədr Əlimərdan bəy Topçubaşovun da şəxsi arxivi Parisdədir. Bu, materiallar zənginliyinə və kəmiyyətinə görə Xalq Cümhuriyyətinə dair ən əhəmiyyətli mənbədir.

Bundan əlavə, 1919-cu ilin əvvəllərində Qafqazda Fransa hərbi missiyası fəaliyyət göstərirdi və onlar yerli vəziyyətlə

can, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqaz Konfederasiyası dövlətlərinin yaranması yaxın tariximizin ən vacib hadisələrindədir. Bu, həmin ölkələrin müasir dövlətçilik tarixində ilk təcrübələri idi. Bu dövlətlərin müstəqilliyinin tanınması da yalnız Paris Sülh Konfransında mümkündür idi. Ona görə də yeni

Son nəfəslərinə kimi Azərbaycan uğrunda çalışdılar...

Fransız tarixçi: Topçubaşovun Vudro Vilsonla görüşü Azərbaycan diplomatiyasının böyük uğuru idi

Fransa Sosial Elmlər üzrə Ali Məktəbinin əməkdaşı, tarix elmləri doktoru Corc Mamulya (Georges Mamoulié) Fransada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi izri tədqiqatçıdır və bu sahədə elmi iş müdafiə edib.

O, 1992-1994-cü illərdə Gürcüstan prezidentinin xarici siyasət üzrə müşaviri, 1994-2000-ci illərdə Gürcüstanın Rusiyadakı səfirliyinin informasiya və analitik şöbəsinin müdiri, müşaviri vəzifələrində çalışıb. Mamulya "Report" a müsahibəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə dair apardığı elmi ərsəndimlərdən danışib.

- Neçə oldu ki, belə bir ərsərdənə aparmaq qorunma gəldiniz?

- Uzun illərdir Fransada işləyirəm. Bu ölkənin arxivlərində materialların olması məni Azərbaycana və Gürcüstanına dair elmi-tədqiqat işi yazmağa həvələndirdi. Çünki həmin dövlətlər Paris Sülh Konfransında təmsil olunduqları zaman onlarla bağlı xeyli sayılı sənəd Fransa Xarici İşlər və Müdafiə nazirliklərinin arxivlərində qorunub saxlanılır. Eyni zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransında təmsil edən görkəmli ictimai-siyasi xadim, diplomat, ölkə parlamentinin ilk

bağlı Parisə hesabatlar göndərməklə məşğul olurdular. Onların hamısı hazırda Fransa Müdafiə Nazirliyinin nazirlik arxivində saxlanılır. Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin tərkibindəki arxivdə Azərbaycana həsr edilmiş 1918-1921-ci illəri əhatə edən üç ayrıca qovluqda saxlanılan çox əhəmiyyətli sənədlər var və arxivə giriş sərbəstdir. Lakin materialların zənginliyinə və kəmiyyətinə gəldikdə isə ən əhəmiyyətli mənbə Əlimərdan bəy Topçubaşovun arxividir. Çünki ömrünün sonunadək Fransada yaşayıb və Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəsini davam etdirib.

Mən də bu arxivlərdən və sənədlərdən yararlanmaqla 2009-cu ildə Qafqazın azadlığı uğrunda mübarizə mövzusunda elmi işimi Fransa Sosial Elmlər üzrə Ali Məktəbində müdafiə etmişəm və bu mövzuda bir neçə cildən ibarət kitabım işıq üzünə gəlib.

- Paris Sülh Konfransına toxundunuz. Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin dünya səviyyəsində tanınması üçün həmin dövrdə Fransaya danışıqlar aparmağa gəlmiş Azərbaycan nümayəndə heyəti hansı çətinliklərlə üzləşib?

- Ümumiyyətlə, 1918-1921-ci illərdə Qafqazda Azərbay-

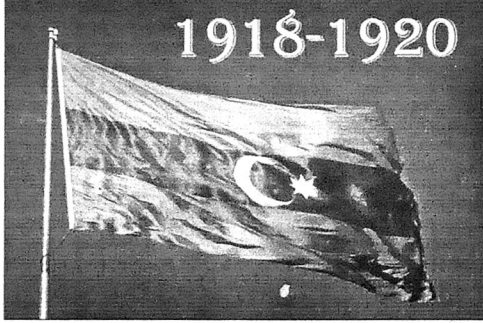
dövlətlər öz nümayəndə heyətlərini 1919-cu ildə Parisə göndərmişdilər. Azərbaycanı Paris Sülh Konfransında görkəmli ictimai-siyasi xadim, diplomat, ölkə parlamentinin ilk sədr Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti təmsil edirdi.

Təbii ki, çətinliklər çox idi. Təsəvvür edin, Paris Sülh Konfransı 1919-cu ilin yanvar ayında başlayıb, ancaq Azərbaycan nümayəndə heyəti Fransaya həmin ilin mayında gəlib. Qərbi ölkələrin rəhbərlərinin Qafqaz dövlətlərinin müstəqilliyinə dair mövqeləri hamı qeyri-müəyyən, həm də bir-birindən çox fərqli idi.

Məsələn, Böyük Britaniyanın Qafqazda fəaliyyəti genis idi, 1918-ci ildən etibarən də Azərbaycan və Gürcüstanda hərbi qüvvələrini yerləşdirmişdi. Bununla belə, Britaniya hakim dairələrində bu məsələdə ciddi fikir ayrılıqları mövcud idi. Britaniyanın müdafiə naziri Uinston Çörçill Qafqaz dövlətlərinin müstəqilliyi fikrinə düşməncəsinə yanaşırdı və onun bu regiondakı planları yalnız bölsəvliklərə qarşı mübarizədən ibarət idi. Çünki bölsəvlikləri ingilislər üçün təhlükə hesab edirdi. Eyni zamanda, Böyük Britaniya generaları da bölsəv Rusiyasının bütövlüyünün lehinə idilər. Bununla belə, Böyük Britaniya hökumətində dostlarımız da var idi. Hələ XIX əsrin sonlarında Qafqaza səyahət etmiş, bu region haqqında hətərlərlə məlumatı malik olan Lord Herson hesab edirdi ki, Qafqaz regionu Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi deyil. O, sentyabr ayında Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri vəzifəsinə təyin olunduqdan sonra Qafqaz dövlətlərinin müstəqilliyinin tanınması üçün əli-əlindən gələni edirdi.

(davamı səh. 8-də)

(əvvəlki səh. 3-də)

Fransanın mövqeyinə gəldikdə isə vəziyyət daha mürəkkəb idi. Belə ki, Fransa var qüvvəsi ilə ağıllar (eserlər, mənseviklər) dəstəkləməkdə davam edirdi. Bu siyasət də Fransanın I Dünya müharibəsi zamanı digər Qərb dövlətlərinə nisbətən daha çox zərər çəkmişindən irəli gəlirdi. Fransanın məqsədi Almaniya ilə sərhəddə qüdrətli bir dövlət, Rusiya imperiyasının mövcud olması idi.

Fransa rəhbərliyinin Azərbaycan nümayəndə heyətinin Parisdə daxil olmasına maneçilik törətməsinin əsas səbəbi qeyri-rus millətlərinin Rusiyani təmsil etməsinə imkan verməmək idi. Digər tərəfdən, Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndə heyətlərinin Paris Sülh Konfransında iştirakı bu dövlətlərin müstəqilliyinin de-facto tanınması demək idi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin tanınması yolunda qarşılaşdığı çətinliklər Gürcüstan nümayəndə heyətindən dəfələrlə artıq idi. Belə ki, Qərb dövlətləri Azərbaycanı Osmanlı imperiyası ilə eyni tuturdular. Buna səbəb 1918-ci ilin sentyabr ayında Bakının azad olunması zamanı Osmanlı imperiyasının yaxından kömək göstərməsi idi. Daha bir çətinlik isə ermənilərin azərbaycanlılar haqqında yaymağa çalışdığı mənfii rəylər idi. Onlar azərbaycanlıları türkçülükde itiham edirdilər. Çünki Ermənistan nümayəndə heyəti 1919-cu ilin yanvar ayında Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Fransaya gəlməyə nail olmuşdu. Onlar Qafqaz ölkələri arasında ən çox rus-pərəst və neticə etibarilə Antanta bloğunun tərəfdarları hesab edilmələrinə məharətlə yararlanma bilmişdilər. Fransada həm Qafqaz, həm də Türkiyə ermənilərini təmsil edən qrup Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndə heyətlərinin Parisə gəlmələrinə maneə törətmək üçün ciddi-cəhdə çalışırdılar. Onlar gürcülərin Almaniya, azərbaycanlıların isə Türkiyəni dəstəklədiyinə, sarı, Antanta blokuna qarşı üst mövqə nümayiş etdirmələrinə dair fikirlər yayırdılar. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndə heyətləri Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Fransaya gəlməyə nail oldular.

- Bəs Azərbaycan nümayəndə heyəti Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Qərb dövlətlərinin razılığını almağa necə nail olmuşdur?

- Təbii ki, bu məsələdə Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan-bay Topçubaşovun səmərəli fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, buna nail olmaq

Son nəfəslərinə kimi Azərbaycan uğrunda çalışdılar...

maqsədilə Fransaya ard-arda notalar göndərilməkdə davam edirdi. Hazırda bu sənədlərin hamısı onun Parisdəki şəxsi arxivində qorunub saxlanılıb.

Eyni zamanda, Fransanın Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransında iştirakına icazə verəndə neft amili də böyük rol oynamışdır. Çünki 1919-cü il mayın 6-da bolşeviklər Moskva yaxınlığına çatırlar və bu zaman Antanta ölkələri üçün Azərbaycan neftinin əhəmiyyəti daha da artır. Belə ki, həmin dövrdə Rusiyada hasil edilən neftin 90 faizini Bakının "qara qızıl" təşki edirdi. Qərb dövlətləri düşünürdü ki, onlar Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransına gəlməsinə sərəit yaradarlarsa, rəsmi Bakı ilə nefti bolşeviklərə satmamaları haqqında danışıqlar aparmaqla razılıq əldə edə bilərlər.

- Ömumiyyəti, hansı dövlətlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin tanınmasına daha çox meyl göstərirdilər?

- ABS-in o vaxtı prezidenti, tanınmış ictimai-siyasi xadim Vudro Vilson Senatı Qafqaz ölkələrini himayəyə götürməyə razı salmağa çalışırdı. O hesab edirdi ki, hansısa millət öz dövlətini yaratmaq qərarına gəlirsə və əhali müstəqilliyə hələlik hazır deyilsə, böyük dövlətlərdən biri onları müvafəqəti olaraq öz himayəsinə götürə bilər. Vudro Vilson ABS-in Qafqaz 5 illik müddətinə himayəyə götürməyinin tərəfdarı idi. Əgər ağıllar qalib gələydi, Qafqaz ölkələri Rusiyanın, tərkib hissəsi deyil, federal dövlətlər kimi

Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil edilməliydi. Ancaq bolşeviklər qələbə çalsaydılar, 5 ildən sonra Qafqaz tam müstəqilliyini əldə edəcəkdi. Çünki Qərb dövlətləri çox gözəl anlayırdılar ki, Rusiyada hakimiyyət başına qırmızılarn və ya ağların gəlməsindən əslilə olma-yaq, istənilən halda Qafqazı öz təsirli altına almağa can atacaqlar. Əslində, bu çox maraqlı layihə idi.

- Sizcə, Azərbaycan nümayəndə heyətinin Parisdə keçirdiyi hansı görüşlər daha çox tarix əhəmiyyəti kəsb edir?

- Əlimərdan-bay Topçubaşov 1919-cu il mayın 28-də ABS prezi-

na daxil olaraq Dərbəndi işğal edir. Qoşun Azərbaycanla sərhəddə dayanır və beləliklə Gürcüstan üçün də təhlükə yaranır. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransına bir-birinin ardınca göndərdikləri notalar cavablaşdırılır. Lakin 1919-cu ilin oktyabrında vəziyyət dəyişir, Denikininkorusu məğlubiyyətlə üzleşir. 1919-cu ilin sonu ağların qırmızılara gücü çatmayacağına heç kimsə şübhəsi qalmır. Bu zaman Britaniyanın xarici işlər naziri Lord Herson meydana çıxaraq Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyi-

- Bəs Ermənistanın ərazi iddiaları nə ilə nəticələndi?

- Dağlıq Qarabağ əvvəldən Azərbaycanın ərazisi olub. Ancaq Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və digər əraziləri tələb etməyə başlayır. Azərbaycan hökuməti də Dağlıq Qarabağ itirmək üçün məcburiyyət qarşısında qoşunları Dağlıq Qarabağa göndərməli olur. Onsuz da Azərbaycan ələ də böyük hərbi qüvvəyə malik deyildi və bundan istifadə edən bolşeviklər Bakıya daxil olurlar. Qərb dövlətləri də bolşeviklərin bundan sonra Gürcüstan və Ermənistanı daxil

olacağına yaxşı bilirdilər. Ermənilərin Qafqazın digər dövlətləri ilə əməkdaşlıq etmək istəməməsi bu dövlətlərin işğalına gətirib çıxardı.

- Azərbaycan nümayəndə heyətinin sonrakı fəaliyyəti və taleyi necə olur?

- 1921-ci ilin əvvəlinə kimi Gürcüstan öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilər, Fətəli xan Xoyski də öz fəaliyyətini Tiflisdə davam etdirir. Rəsmi məlumatlara görə, onu erməni terrorçular öldürürlər. Lakin bəzi mənbələr onun öldürülməsi haqqında əmrin bolşeviklər tərəfindən verildiyini göstərir.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisdən iki səbəbə görə geri döna bilər. Onların Azərbaycanca qayıdışı repressiya qurbanı olmağa bərabər idi. Digər tərəfdən, onların məqsədləri başadılar işi davam etdirmək idi. Arxiv materialları sübut edir ki, onlar son nəfəslərində Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması uğrunda çalışıblar. Mustafa ağa Vekilov, Fətəli xan Xoyski Azərbaycanın müstəqilliyinin geri qaytarılması uğrunda fəaliyyətlərini Tiflisdə davam etdiriblər. Fransada fəaliyyət göstərən Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri isə çox əhəmiyyətli görüşlər keçirməyə nail olublar. Məsələn, Əlimərdan-bay Topçubaşov Mehəmməd Məhərrəmovla birlikdə 1920-ci il yanvarın 10-da Antanta Ali Şurasının üzvləri ilə görüşlər keçirir və onların sualları cavablandırır. Görüşdə Klemanso, Cörçil, Lord Corc, Yaponiyanın təmsilçisi və digər mühüm şəxslər iştirak ediblər. Antanta üzvlərinin sualları layiqincə cavablandırılır Əlimərdan-bay Topçubaşov Azərbaycan xalqının müstəqilliyə hazır olduğunu sübuta yətirir. Bu görüşdən sonra 1920-ci il yanvarın 10-da Azərbaycanın müstəqilliyi de-facto tanınır.

- Niyə məhz Azərbaycan və Gürcüstan, Ermənistan yox?

- Çünki Qərb dövlətləri Azərbaycan və Gürcüstanın Qafqazın onurğa sütünü təşkil etdiyini çox gözəl anlayırdılar.

- Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyinin de-yure tanınması nə mənə olurdu?

- Bu dövlətlərin müstəqilliyinin de-yure tanınması üçün sərhədlər müəyyənləşdirilməli idi. Ancaq dövlətlərin bir-birinə qarşı iddiaları var idi. Xüsusilə, Ermənistan Dağlıq Qarabağ bölgəsini ələ keçirmək istəyirdi. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan və Gürcüstan arasında sərhədlərə dair razılıq əldə olunur və tezliklə iddialar aradan qalxdırılır. Dövlətlərin müstəqilliyinin de-yure tanınması üçün növbəti addımlardan biri də onlara silah yardımının göstərilməsi idi. Bu məqsədlə vəziyyəti öyrənmək üçün Qafqaza səfərlər təşkil olunur və konkret plan tərtib edilir. Plana uyğun olaraq, Qərb ölkələri Qafqaz dövlətlərinə silah qüvvə göndərmək deyil, özərləni müdafiə etmək məqsədilə silah verməklə kifayətlənməliydilər. Bu məqsədlə mart ayında London konfransında son qərarın verilməsi üçün gündəmə gətirilməli idi. Lakin bu əhəmiyyətli qərarın qəbul edilməsi ərfəsində Ermənistan yenidən özünün ərazi iddiaları ilə çıxışlar etməyə başlayır. Ona görə də onları Qafqaz dövlətlərinə silah yardımını təxirə salınır və Qafqaz ölkələrinin müstəqilliyi de-yure tanınır.

1920-ci il yanvarın 19-da Antantaya üzv ölkələrin nümayəndələri ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin daha bir görüşü olur. Bu görüşdə Antanta tərəfdən xarici işlər nazirləri, Azərbaycan nümayəndə heyətindən Əlimərdan-bay Topçubaşov və Gürcüstan nümayəndə heyətinin iki üzvü iştirak edirdi. Böyük diplomatik məharət nümayiş etdirən Əlimərdan-bay Topçubaşov bu dəfə Azərbaycan xalqının müstəqillik əzmindən və bu yolda hər bir çətinliyə hazır olduğundan danışıqlar əks tərəfi buna inandırır.